

DIALEKTIKANING ASOSIY TAMOYILLARI VA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Temirova Matluba Karim qizi

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur mavzu dialektikaning tamoyillari va uning tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilib, jamiyat, tabiat va tafakkurdagi rivojlanish jarayonlarini chuqurroq anglashga imkon beradi. Dialektikaning tarixiy rivojlanishi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi Yunonistonda Suqrot, Platon va Aristotel' dialektikani muhokama usuli sifatida qo'llashgan. XIX asrda Gegel dialektikani rivojlanishning ichki qonuni sifatida nazariylashtirdi. Keyinchalik, Marks va Engels Gegel dialektikasini moddiy dunyoga tatbiq qilib, dialektik materializm asosida jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tushuntirdilar. Bugungi kunda dialektika ko'plab sohalarda tadqiqot va tahlil usuli sifatida qo'llanilib, falsafiy hamda ilmiy izlanishlar uchun muhim vositaga aylangan.

Kalit so'zlar: dialektika, dialektik tamoyillar, qarama-qarshiliklar birligi, sifat va miqdor o'zgarishi, rivojlanish jarayoni, Gegel dialektikasi, Suqrot dialektikasi, Platon falsafasi, dialektik materializm, Marksizm va dialektika, tarixiy rivojlanish, dialektikaning asosiy qoidalari, o'zgarish va rivojlanish, Gegelning uch bosqichli dialektikasi, dialektika va qarama-qarshilik, zamonaviy dialektika, dialektik yondashuv, falsafiy dialektika, inqiroz va rivojlanish, dialektika va jamiyat.

Dialektika – bu falsafiy tushuncha bo'lib, voqelikni doimiy o'zgarishlar va rivojlanish jarayonlari orqali tushuntiruvchi metod. Dialektika dunyoni bir-biriga bog'liq hodisalar, o'zaro qarama-qarshiliklar, inkor etish va yangilanish orqali ko'radi. U ko'proq qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar, ularning o'zaro ta'siri va natijadagi rivojlanishni tushuntirishga yo'naltirilgan[1].

Dialektik uslub qadimiy davrlardan boshlab rivojlangan va turli falsafiy oqimlarda qo'llanilgan. Misol uchun, qadimgi yunon faylasufi Geraklit birinchi bo'lib dialektik tafakkurga asos solgan va uning mashhur g'oyasi "hamma narsa o'zgarishda" ekanligini aytgan.

Dialektikaning asosiy tamoyillari:

1. Hammasi bog'liq va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi: Dialektika voqealarni uzilmas o'zaro bog'liq bo'lgan jarayonlar sifatida ko'rib chiqadi. Bu shuni anglatadiki, tabiatdagi, jamiyatdagi yoki tafakkurdagi o'zgarishlar bir-biriga ta'sir qiluvchi omillar orqali sodir bo'ladi[2].

2. Ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar: Dialektika rivojlanishni ziddiyatlarning harakatlantiruvchi kuchi deb tushuntiradi. Qarama-qarshiliklar (tezis va antitezis) o‘zaro to‘qnashib, yangi sifatga (sintezis) olib keladi[3].

3. Sifat va miqdorning o‘zgarishi: Miqdoriy o‘zgarishlar ma’lum bosqichda sifat o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, suvning isitilishi 100 darajaga yetganda, uning suyuq holati gaz holatiga o‘tadi – ya’ni sifat o‘zgaradi.

4. Inkorning inkori: Dialektik rivojlanishda bir holat boshqasi tomonidan inkor etiladi, lekin bu jarayon yangilanish bilan birga davom etadi va rivojlanadi. Masalan, eski ijtimoiy tuzum o‘z o‘rnini yangisiga beradi[4].

Tarixiy rivojlanishi:

- Geraklit: Uning dialektik g‘oyalari shundan iboratki, hamma narsa o‘zgaradi va bu o‘zgarishlar ziddiyatlar natijasidir. U "hamma narsa oqadi" degan mashhur iborasini ishlatgan.

- Platon va Aristotel dialektikani muhokama usuli sifatida qo‘llagan, garchi ularning yondashuvlari bir-biridan farq qilsa-da.

- Hegel: Dialektikani tizimli falsafa sifatida eng mukammal shaklda rivojlantirgan. U dialektikani tezis, antitezis va sintez tushunchalari orqali ifoda qilgan.

- Marks va Engels: Dialektikani materialistik asosda qayta ko‘rib chiqib, uni jamiyat va tarixiy rivojlanish jarayonlarini tushuntirishga moslashtirdilar. Bu yondashuv dialektik materializm deb ataldi va Marxizmning nazariy asosi bo‘lib xizmat qildi.

Shunday qilib, dialektika – bu voqelikni tushunishning dinamik, doimiy harakat va rivojlanish jarayonlari orqali amalga oshadigan falsafiy metoddir.

Ha, dialektika bu falsafiy kategoriya bo‘lib, u dunyoni va voqelikni rivojlanish va o‘zgarishlar orqali tushuntirishga asoslanadi. Dialektika hodisalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, qarama-qarshiliklarni va ularning bir-birini inkor etish jarayonini o‘rganadi. Bu yondashuvga ko‘ra, hech bir hodisa yoki tushuncha o‘z holicha mavjud bo‘lmaydi, balki boshqa hodisalar bilan aloqador holda rivojlanadi[5].

Dialektik yondashuvning asosiy jihatlari shundan iboratki:

1. Ziddiyatlar: Rivojlanish va o‘zgarishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida qarama-qarshiliklar mavjud. Har qanday narsa o‘z ziddiyati bilan rivojlanadi.

2. Rivojlanish: Dialektika rivojlanishni yo‘nalgan va muayyan qonuniyatlar asosida o‘tadigan jarayon sifatida ko‘radi. Bu jarayonda eski tushunchalar va hodisalar yangilari bilan almashtiriladi.

3. Bog‘liqlik va harakat: Dialektika hodisalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va uzluksiz harakatni tushuntiradi. Ya’ni, voqelik doimiy o‘zgarish va rivojlanish holatida bo‘ladi.

Shu sababli, dialektika voqelikni o‘zgarmas holat emas, balki dinamik va o‘zgaruvchan jarayon sifatida o‘rganadi. Bu falsafiy kategoriya jamiyat, tabiat va

tafakkurdagi barcha jarayonlarni qarama-qarshiliklar va ularning o‘zaro ta’siri orqali tushuntiradi[6].

Dialektika – bu tabiat, jamiyat va tafakkur rivojlanishining umumiy qonuniyatlari haqidagi ta’limot. Dialektikaning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

Hammasining bog‘liqligi tamoyili: Bu tamoyil barcha hodisalar va jarayonlar o‘zaro bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Ya’ni, hech bir narsa alohida mavjud bo‘lmaydi, har bir hodisa boshqasi bilan aloqador.

Hodisalarning rivojlanishi tamoyili: Dialektikaga ko‘ra, hamma narsa harakatda va o‘zgarishda bo‘ladi. Tabiat va jamiyatdagi har bir hodisa rivojlanish jarayonidan o‘tadi[7].

Sifat va miqdor o‘zgarishlarining bir-biriga o‘tishi qonuni: Bu qonunga ko‘ra, miqdoriy o‘zgarishlar ma’lum chegaradan oshganda sifat o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, suvning isitilishi ma’lum bir darajada uni bug‘ga aylantiradi.

Ziddiyatlar birligi va kurashi qonuni: Dialektika rivojlanish jarayonida ziddiyatlarni asosiy harakatlantiruvchi kuch deb biladi. Har bir hodisada ichki ziddiyatlar mavjud bo‘lib, ular kurash orqali rivojlanish keltirib chiqaradi.

Inkorni inkor qilish qonuni: Bu qonunga ko‘ra, rivojlanish jarayoni yangi bosqichga o‘tish bilan eski holatning elementlarini o‘zida saqlab qoladi, lekin ular yangi sifatda namoyon bo‘ladi. Yangi sifatning shakllanishi orqali eski tartib inkor qilinadi, ammo to‘liq rad etilmaydi[8].

Bu tamoyillar dialektikani tafakkur va voqelikning dinamik, o‘zgaruvchan tabiatini anglash uchun asos qiladi.

Dialektika qadim zamonlardan boshlab tafakkurning muhim usuli sifatida rivojlangan. Uning tarixiy rivojlanishi turli davrlarda turlicha shakllangan, lekin umumiy xususiyat sifatida voqelikning o‘zgaruvchanligi va ziddiyatlarga asoslangan rivojlanish tamoyillarini tushuntiradi. Dialektikaning asosiy tarixiy bosqichlarini ko‘rib chiqamiz:

Qadimgi davr dialektikasi

- Qadimgi Yunon falsafasi: Dialektikaning boshlanishi qadimgi yunon faylasuflari bilan bog‘liq. Gerasim va Parmenid kabi faylasuflar tabiat va borliq haqidagi falsafiy masalalarni o‘rtaga tashlagan bo‘lsa, Gegesiy va Sokrat dialektikani mantiqiy munozara shaklida ishlatgan. Sokrat dialektik usul orqali savollar berib, ziddiyatlarni ochib tashlash orqali haqiqatga erishishga intilgan. Platon esa dialektikani ideyalar olamini tushuntirish usuli sifatida ko‘rsatgan.

- Gegel qadimgi yunon faylasufi bo‘lmasa-da, u dialektika usulini tizimli falsafiy tamoyillar sifatida ishlab chiqishga katta hissa qo‘shdi.

O‘rta asr dialektikasi-O‘rta asrlarda dialektika ko‘proq diniy doiralarda o‘rganilgan. Xristian teologiyasi va musulmon mutafakkirlari, masalan, Al-G‘azoliy

va Ibn Sino, dialektik usulni ilohiy va falsafiy masalalarni tushuntirishda qo‘llaganlar. Bu davrda dialektika ko‘proq spekulativ va diniy tafakkurga xizmat qilgan, lekin hali to‘laqonli tizim sifatida rivojlanmagan edi.

Yangi davr dialektikasi - Gegel (1770–1831): Yangi davr dialektikasining eng muhim shakllanishi nemis faylasufi Gegel bilan bog‘liq. U dialektikani nafaqat mantiqiy usul, balki borliqni tushuntirishning umumiy prinsipi sifatida ishlatdi. Gegel dialektikasida rivojlanish ziddiyatlar orqali amalga oshadi: teza, antiteza va sintez. Gegelning dialektikasi butun tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonuniyatlarini tushuntirishga qaratilgan edi.

- Feyerbax (1804–1872): Feyerbax Gegelning idealistik dialektikasini tanqid qilgan va uni materialistik asosga o‘tkazishga harakat qilgan. Uning fikricha, dialektika insonning moddiy tabiatini va uning dunyo bilan munosabatlarini tushuntirishi kerak.

Marksizm dialektikasi - Karl Marks (1818–1883) va Fridrix Engels (1820–1895): Marks va Engels Gegel dialektikasini "boshini pastga tushirib", uni materialistik nuqtai nazardan tushuntirishgan. Ular dialektikani ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning asosiy qonuniyatlarini tushuntiruvchi usul sifatida ishlatishdi. Dialektik materializm deb atalgan bu yo‘nalishda, rivojlanish moddiy ziddiyatlar asosida amalga oshadi: ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarish munosabatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar jamiyatni yangi bosqichga olib chiqadi.

- Vladimir Lenin (1870–1924) va boshqa marxistik mutafakkirlar dialektik materializmni yanada rivojlantirib, uni siyosiy harakat va inqilobiy jarayonlarga tatbiq qilishgan.

Hozirgi zamon dialektikasi- Zamonaviy falsafada dialektik yondashuv turli sohalarda, jumladan, ijtimoiy nazariya, tabiiy fanlar va falsafaning turli yo‘nalishlarida qo‘llanmoqda. Ayniqsa, 20-asrda György Lukács, Herbert Marcuse kabi faylasuflar dialektikani tanqidiy nazariya doirasida qayta ko‘rib chiqib, uni jamiyatning murakkab dinamikasini tahlil qilishda ishlatishgan.

Xulosa. Dialektika falsafada o‘zining rivojlanishi davomida qadimgi yunon davridagi munozaralardan boshlab, Gegelning tizimli dialektikasi, Marks va Engelsning materialistik dialektikasiga, keyinchalik esa zamonaviy falsafiy va ilmiy sohalarga keng ko‘lamda tatbiq etilgan. Har bir davr dialektikani o‘ziga xos tarzda shakllantirgan va uni o‘z davrining ehtiyojlariga moslashtirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qizi, T. M. K. (2022, November). BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARNI ESTETIK QARASHLARINI O ‘STIRISHDA TABIATNING O ‘RNI. In *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences* (Vol. 1, No. 2, pp. 27-34).
2. Rustam Sayfiddinovich Xurramov, Javohir Gaybullo Ogli Zokirov, & Matluba Karim Qizi Temirova (2021). ETHNOPELAGOGICAL FUNDAMENTALS OF

DEVELOPING INTEREST IN NATURAL AESTHETICS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS. *Scientific progress*, 2 (7), 832-839.

3. Zokirov, J., & Matluba, T. (2022). ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINI O‘RGANISHDA MATN USTIDA ISHLASH USULLARI. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(4), 218-223.
4. XX, P. M. (2022). The Importance of Developing the Spiritual Thinking and Capacity of Primary School Students. *Nexus: Journal of Advances Studies of Engineering Science*, 1(2), 6-12.
5. Qizi, T. M. K. (2022, November). BOSHLANG ‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI ESTETIK QARASHLARINI SHAKLLANTIRISH. In *Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies* (Vol. 1, No. 2, pp. 26-31).
6. Boymatovna, M. M. T. (2023). O‘QUVCHILARNING ESTETIK TARBIYASINI SHAKLLANTIRISHDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING AHAMIYATI. *BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(1), 30-33.
7. Qizi, T. M. K. (2023). ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(1), 56-60.
8. Temirova Matluba Karim Qizi. (2022). 1-4-SINFDA ESTETIK TARBIYANI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. *Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities*, 1(2), 179–185.